

Lyngby Kirke

Kierkegaard og Michel Foucault Det disciplinerede menneske

Foredrag af

Leif Bork Hansen

I. Sammenligningspunktet

Ligesom Søren Kierkegaard lader sine forskellige synspunkter fremføres af pseudonymer, således skjuler den franske filosof, Michel Foucault sig bag forskellige masker. ”Spørg mig ikke, hvem jeg er, og bed mig ikke om at forblive den samme,” erklærer han.

Michel Foucault spiller ikke kun hovedrollen i det 20. århundrede i fransk filosofi og i dens strukturalistiske sammenhæng og opgør med styresystemerne, men er en af det århundredets største skikkelser inden for Europæisk filosofi og samfundsanalyse.

Med sin geniale grundvision om ’italesættelse’ – hvor vi ved at italesætte tilværelsen, bestemmer hvad virkeligheden er – taler han om subjektets opløsning i et

genneminstitutionaliseret samfund. Med sit skarpe blik herfor, er det, som om han i sit fortvivlede klarsyn er ved at rive sig selv med i faldet. Michel Foucault peger på en afgørende problemstilling hos Søren Kierkegaard: ikke i fortvivlelse at lade sig sit selv ’franarre’ af andre.

Kierkegaard fik skærpet blikket for det ’almene’ ved selv at befinde sig ’extra ordinem’- uden for denne orden, uden for ’det almene’. Han kunne ikke realisere ’det almene’. Den ekstraordinære betaler en pris for at befinde sig i denne position.

Foucault kredser gennem hele sit forfatterskab – med alle de brud og skiftende synsvinkler det indeholder – om det, han ikke vidste: ”Spørg mig ikke, hvem jeg er, og bed mig ikke om at forblive den samme.” Foucault er om nogen

opmærksom på i hvor skæbnesvanger grad de komplicerede magtrelationer går ind og dikterer det enkelte menneske dets identitet, i det han kalder 'subjektiveringen'. Det er dette disciplinerede selv – eller rettere subjekt – der er hele forfatterskabets omdrejningspunkt.

Foucault siger selv, at det var hans hensigt at fremstille en historie om de forskellige fremgangsmåder, gennem hvilken mennesker i vores kultur bliver gjort til subjekter. ("Meine Absicht war es vielmehr, eine Geschichte der verschiedenen Verfahren zu entwerfen, durch die in unserer Kultur Menschen zu Subjekten gemacht werden" (Hubert L.Dreyfus/Paul Rabinow: *Michel Foucault. Jenseits von Strukturalismus und Hermeneutik*, 1987, s.243)).

II. 'Normaliseringen' og 'den enkelte'

Hinrich Fink-Eitel, der var tysk professor i praktisk og politisk filosofi, skriver 1993 i *Kierkegaardiana* (nr.16) om *Kierkegaard und Foucault*. Her siger han: "Foucault har hele sit liv kæmpet mod magtens ligedannende "normalisering", som diskriminerer, undertrykker og udelukker de anormale andre - hvad enten det drejer sig om afsindige, syge, dissidenter, delinkventer eller perverse.

Det drejede sig for ham, som for Kierkegaard, om den enkelte. Kierkegaard taler i sin kritik om det socialt honorerede tab af sig selv, om afslibningen af selvet til et tal, til en rullesten, en gangbar mønt. Dette svarer til Foucaults opfattelse af "normalisering".

III. Foucaults person og forfatterskab

I forordet til bogen *Af en hermafrodits erindringer* (1981) spørger Michel Foucault: "Har vi i sandhed behov for et sandt køn?" Hovedpersonen i bogen er Herculine Barbin, kaldet Alexina. Foucault skriver i indledningen: "Det er den dagbog eller rettere erindringer, der blev efterladt af et af de individer som lægevidenskaben og loven i det nittende århundrede blodtørstigt udfrittede om deres sande kønsidentitet"

Og videre fortæller Foucault: "Opdraget som en fattig og god pige i et miljø, der var næsten udelukkende kvindeligt og stærkt religiøst, blev Herculine Barbin, af de nærmeste venner kaldet Alexina, omsider anerkendt som værende en ung mand »i virkeligheden«. Han var forpligtet til at foretage et juridisk kønsskifte efter en retsproces og en ændring af hans civilstatus, men var ude af stand til at tilpasse sig den nye identitet og tog til sidst sit eget liv."

Det gik fint for Alexina i det kvindelige kloster, den kvindelige kostskole, så længe ingen blandede sig udefra med deres identitetsmålestokke. Med Foucault: ”Det hårde sandhedsspil, som lægerne senere påtvang Alexinas ubestemmelige anatomi, synes ingen i det kvindelige miljø at have indvilliget i at spille med – indtil en opdagelse, der var blevet forhalet så længe som muligt, endelig blev fremtvunget af to mænd, en præst og en læge. Ingen synes at have været opmærksom på denne ranglede, lidet yndige og stadigt mere abnorme krop i det ungpigemiljø, hvori den voksede op; og dog udøvede den på alle, eller rettere på alle kvinder, en forførerisk magt der duggede deres øjne og tilbageholdt de spørgsmål, der lå på deres læber.”

Her rammes en grundnerve hos Foucault: Den påtvungne identitet udefra! Ikke at finde plads til at være den, du er. Han siger om Alexina: ”For hende at se havde hun stadig ikke et bestemt køn, men hun var frataget de glæder hun erfarede ved ikke at have noget, eller ved ikke helt at have samme køn som de piger iblandt hvilke hun boede, og som hun elskede og begærede så stærkt. Det hun maner frem i sin fortid er en ikke-identitetens lykkelige ingenmandsland, som paradoksalt nok blev beskyttet i de lukkede, snævre og varme

samfund, hvor man kan opleve den mærkelige lykke, på én gang tvungen og forbudt, der ligger i kun at kende til eet køn.”

I 1948, da Foucault var 22 år gammel, forsøgte han for første gang at tage sit eget liv. Det er blevet sagt, at Foucault stod for en homo-filosofi, men han stod i virkeligheden for en hetero-filosofi (jf. Anders Fogh Jensen: *Mellem ting. Foucaults filosofi* (2005), s.87), hvor han kæmpede for plads til forskelligheden. Han døde i 1984 efter at være blevet smittet med AIDS/HIV.

”Uden at ville strække parallellen mellem liv og værk for hårdt, kan man sige, at det omflakkende og til tider udsvævende liv har en vis overensstemmelse med hans filosofiske værk”, siger filosofen Ejvind Hansen.

Og med hensyn til Foucaults afprøvning af grænser, hans grænse-erfaringer: ”I Foucaults bøger fornemmer man... en bestræbelse på at afprøve nogle grænser, som normalt står uantastede.” Derfor ”må man studere galskaben, klinikkens fødsel, fængselsvæsenets og seksualitetens historie for at forstå nogle af kulturens mest grundlæggende mekanismer. For at forstå de kulturelle mekanismer er det nødvendigt at få indblik i, hvad de gør ved de

udstødte elementer, det vi helst ikke taler om (de gale, de syge, forbryderne, seksualiteten)”, (Indledning til Foucaults *Vidensarkæologien*, 2005, s.9f.).

IV. Foucaults arv fra Nietzsche

Professor i idéhistorie ved universitetet i Oslo, Trond Berg Eriksen, siger i sin bog *Nietzsche og det moderne* fra 1989: ”Med støtte i språket har kristendommen forkynt en sjelsatomisme, som må utrykkes. Nietzsche hevder, at sjelsbegrepet og gudsbegrepet forutsetter hverandre. Hensikten med de to begreper var, at de skulle støtte hverandre gjensidig. Derfor må de to hoder – det store og de mange små – rulle samtidig. Det finnes ikke noe «jeg» som tenker, sier Nietzsche i sin avvisning av Descartes. Troen på et substantielt «jeg» er uberettiget. Det finnes ingen enkel årsak til alt det et individ foretar seg eller utfører. Grammatikken forleder oss til å forestille oss en usynlig akt bak hver handling” (s.143f).

Foucault tager arven fra Nietzsche op. Med Trond Berg Eriksens uttrykk: ”Nietzsche bokstaverer «menneskets død», slik Michel Foucault senere forstår og utdyper hans humanismekritikk”(s.87).

Trond Berg Eriksen erklærer: ”Foucault trodde aldri på et personlig «jeg», som skulle kunne bære en kontinuitet gjennom tiden eller forme omgivelsene med sine beslutninger. Det finnes bare et «man», sier han i et tidlig intervju. I menneskets sted trer «en anonym tenkning, en erkjennelse uten subjekt, noe teoretisk uten identitet». «Vi må gjøre tanken om mennesket overflødig», sier Foucault, «kaste av oss humanismen som forsøkte å løse de problemer, som den ikke var i stand til å løse med begreper som moral, verdi og forsoning». Trond Berg Eriksen tilføjer: ”I denne forbindelse taler Foucault om «menneskets død» i et åpenbart forsøk å overby den krisebevissthet som fikk Nietzsche til å tale om «Guds død»” (s.235).

V. Foucaults 'arkæologiske' og 'genealogiske' forskningsmetode

Professor i pædagogik Staf Callewaert kommer med følgende indførelse i Michel Foucaults forfatterskab: ”Michel Foucault giver med sin bog fra 1966 *Les mots et les choses (Ordene og tingene)* en ledetråd til at læse hans to store tidligere værker, nemlig hans succesfulde bog om galskabens historie *Histoire de la folie* fra 1961, en arkæologisk beskrivelse af det som konstitueredes som 'det andet', samt bogen om klinikkens fødsel, *Naissance de la clinique* fra

1963”, (*Fra Bourdieus og Foucaults verden*, 2003, s.12).

Foucault går med sin ’arkæologiske’ metode tilbage i tiden og finder brud i historiens forløb. Staf Callewaert skriver: ”I *Ordene og tingene* ses videnskaberne om sprog, organisk liv og fordelingen af rigdomme som tre variationer af det samme, i en første form ca. 1650, i en anden form efter 1750, og i en tredje form efter år 1800. Det handler om, at vi har tre epoker med to brud, hvor alt det som har at gøre med erfaring, forestilling, begreb, sprog og viden, ændrer sig fordi det tre gange bygger på en ny sokkel mellem en praktisk sans og en teori, som er fælles for mange domæner af viden”(s.12).

Foucault peger altså på, hvordan tilsyneladende vidt forskellige områder – der kategorialt ikke har noget med hinanden at gøre – alligevel – ved at være ’synkrone’ (samtidige) er blevet til ud af samme sokkel.

Samtidig påpeger Foucault, hvordan de forskellige epoker gennem tiden, ’diakront’ udviser brud. Der foreligger ikke en kontinuerlig men en vilkårlig udvikling.

Med den ’arkæologiske’ metode kunne Foucault gå tilbage og påpege bruddene mellem de historiske epoker. Finde frem til det –

ligesom førbevidste – bag vor viden. Således udgav han i 1969 *Vidensarkæologien*. Om Foucaults forfatterskab i 1960’erne siger Hinrich Fink-Eitel: ”I løbet af 60’erne blev han til en vidensarkæolog, som skrev en teoretisk filosofi om objektive, autonome og anonyme diskurs- og vidensformationer. Nu er det ikke mere subjektet, som frit strukturerer sin eksistens, men det er *omvendt* subjektløse-anonyme objektive diskursformer, der strukturerer den individuelle livserfaring” (*Kierkegaardiana* 16,18. Hvad Foucault forstår ved ’diskurs’, vil der nedenfor blive redegjort for).

”Men blot en arkæologisk analyse kunne ikke sige noget om grundene fra overgangen mellem én måde at tænke på til en anden og måtte således ignorere den måske mest magtfulde grund til tilfældigheden af grundfæstede samtidige positioner. Genealogien, den nye metode, anvendt i *Overvågning og straf*, havde til formål at råde bod på den fejl,” (Gary Gutting: *Michel Foucault (Stanford Encyclopedia of Philosophy)*(2003)). Ved genealogien rettes opmærksomheden mod begrundelserne for de tilsyneladende brud i historien. I *Overvågning og straf* fra 1975 viser Foucault, hvad der har været drivkraften bag udviklingen fra de officielle henrettelser – med

de legemlige pinestraffe – frem til det moderne overvågningssamfund. Se senere.

VI. Subjektiveringen ifølge Foucault

Søren Kierkegaard skrev sit værk *Indøvelse i Christendom*. I sin bog om Nietzsche kalder Trond Berg Eriksen kapitlet om Foucault: *Innøvelse i den moderne staten*. Et præcist udtryk for Foucaults opfattelse af den måde, hvorpå det moderne samfund subjektiverer (underkaster) subjektet og bestemmer dets identitet. Om ikke staten gør det ovenfra, så gør den det gennem de magtrelationer, subjektet indgår i.

Det skal bemærkes, at Kierkegaard benytter udtrykket subjektet, eller subjektiviteten, som det personlige, i modsætning til det objektive. Subjektet - eller subjektiviteten – er hos Kierkegaard det afgørende, sådan som han i *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* hævder, at det er subjektiviteten, der er sandheden. Ifølge Foucault er det netop dette sidste, der vil gøre sig gældende igennem samfundets sandhedsspil, som vi indgår i, hvorigennem underkastelsen sker. Det er denne farlige udvikling fra at være et selv til at blive et subjekt.

Filosoffen Anders Fogh Jensen skriver i sin bog fra 2005 om Foucaults filosofi med titlen *Mellem ting*: ”Er problemet et selv, der er en farlig materialitet, så bliver underkastelsen under regler, råd og anvisninger i sig selv et tegn på sejr. Selvet sejrer, idet det bliver underkastet (*assujeteri*), dvs. bliver subjekt. At være subjekt er at være afhængig af nogen, gennem bevidsthed og selverkendelse underkastet og naglet til sin egen identitet” (s.205).

Udtrykket ’subjektivering’ er en afgørende åbning til Foucaults filosofi, når det drejer sig om at begribe, hvad Michel Foucault forstår som ’subjekt’: Det være sig i forhold til en transcendent magt – eller i sekulariseringen til en immanent, dennesidig magt– i forhold til de samfundsrelationer subjektet indgår i.

En mindst lige så vigtig adgang til Foucaults filosofi – og svarende dertil - udgør det begreb han kalder ’diskurs’.

VII. Diskursens ’ordre’

Ved sin tiltrædelsesforelæsning ved Collège de France som professor i ’tanke-systemernes historie’ talte Foucault om *L’ordre du discours*. Anders Fogh Jensen gør opmærksom på, at det franske ’ordre’ kan betyde både en ’ordre’ og

en 'orden': "Det er et nøglebegreb i Foucaults tænkning, der er meget betydningsfuldt. "Discours"... betyder egentlig et forløb frem og tilbage, men betyder i denne sammenhæng 'talen' (som forløb).

Foucault undersøger altså den praksis, som talen bevirker, den opstillede orden og ordre, der er forbundet hermed, altså en signifikant magt. Ikke sproget, *le langage*, eller sprogsystemet, *la langue*, men den praksis, som talen indgår i og er medskaber af. Ved *discours* forstår Foucault også den skriftlige talepraksis, idet han ikke kun behandler det talte ords orden og ordrer, men også den praksis, der er forbundet med det at skrive, udgive og fortolke.

'Ordren' er skjult i praksis, kutyme, forventning og normalitet. Forventningerne til normaliteten sætter dagsordenen for, hvad der er meningsfuldt...", siger Anders Fogh Jensen i sin bog fra 2001 *Metaforens magt* (s.128f.). Og det afsnit, hvori han kommenterer Foucaults tiltrædelsesforelæsning har han givet titlen: *Talen som ordensmagt*.

VIII. De spektakulære henrettelsesliturgier

Michel Foucaults *Overvågning og straf* fra 1975 må betragtes som et hovedværk i europæisk sociologi og filosofi. På de første

sider af bogen beretter Foucault om den offentlige henrettelse af Damiens, der i 1757 af ukendt grund myrdede Ludvig XV med en kniv. Beretningen om denne minutiøst udspekulerede iscenesatte offentlige liturgi sker på en omhyggelig, objektiv registrerende måde, og er som en nedstigning i Helvede, hvor hævnritualet ikke kender til noget som helst forbehold.

Men disse offentlige spektakulære henrettelsesceremonier, begyndte efterhånden at miste deres afskrækkende virkning, idet befolkningen igennem det, de så – og hvem det var, det gik ud over i samfundet – begyndte at reagere mod myndighederne i stedet for. Myndighederne – eller samfundet – ændrer strategi: Fokus flyttes fra de dømtes kroppe med de kropslige pinestraffe kulminerende i dødsliturgierne til forbrydernes sjæl, hvor det afgørende bliver indespærringen og disciplineringen af de dømtes sjæle. Ifølge Foucault skabte Europa sine nye straffesystemer i løbet af 150 til 200 år (*Overvågning og straf* s. 32f.).

IX. Panoptikon

Den polsk fødte, engelske sociolog Zygmunt Bauman siger: "Der er få allegoriske forestillinger i samfundstænkningen, som i

overbevisningskraft kommer på højde med Panoptikontanken. Michel Foucault brugte med stor virkning Jeremy Benthams ([britisk filosof (1748 – 1832)]) forfejlede projekt, som metafor for moderne transformation for den moderne omfordeling og omlægning af kontrollerende kræfter. Med mere indsigt end de fleste af sine samtidige så Bentham igennem kontrolmagternes kulørte indpakning og fokuserede på deres væsentligste og fælles opgave – som bestod i at udøve disciplin ved konstant at holde truslen om straf levende og konkret ved gennem de mange betegnelser for magtudøvelsen i sin basale, indre strategi at få folk til at tro, at de ikke et øjeblik kunne skjule sig for øvrighedens altovervågende øje – og at derfor ingen forseelse, uanset hvor skjult, ville forblive ustraffet.”

Zygmunt Bauman præciserer dette yderligere ved at erklære: ”I sin „ideelle udgave“ ville Panoptikon ikke tillade noget privat rum, ikke noget *uigennemsigtigt*, privat rum, ikke noget uovervåget, privat rum og slet ikke et rum, det ville være umuligt at overvåge. I den by, der beskrives i den sovjetiske forfatter Zamiatins roman *We*, havde alle deres eget private hjem, men væggene i disse hjem var lavet af glas.....”, (*Globalisering. De menneskelige konsekvenser*, 1998, s. 51f.). *We*, udkom i 1920,

men blev først tilladt i Sovjet i 1987. Jeremy Benthams Panopticon var arkitektonisk bygget op omkring et udkigstårn i midten omgivet af fængselsceller, der kunne overvåges fra dette indre tårn.

I Zygmunt Bauman bog *Det belejrede samfund*(2002) skriver han: ”Da chokkene over den bolsjevikiske og den nazistiske totalitarisme havde bundfældet sig og var fordøjet, blev Jeremy Benthams Panoptikon (med dets altseende og nøjeregnende overvågning og skarpe opdeling mellem overvågere og overvågede) – efter at være blevet genopdaget og relanceret af Michel Foucault – budt velkommen af den oplyste opinion som den længe søgte, præcise model af den moderne stat og al moderne magtudøvelses iboende tendens”(s.92).

X. Det ’rationaliserede’ eller ’disciplinerede’ samfund

Lektor i filosofi og sociologi Øjvind Larsen sætter Michel Foucaults synspunkt i relief ved at konfrontere Foucaults samfundsopfattelse med sociologen Max Webers: ”Disciplin bliver hos Foucault et synonym for en moralitet, som ingen kan unddrage sig. På denne måde er der ligheder mellem Webers altomfattende rationalisering og Foucaults altomfattende

disciplinering. Men” – tilføjer Øjvind Larsen – ”der er den væsentlige forskel, at hvor det hos Weber principielt var muligt at spørge bagom den fremherskende rationalisering af det moderne samfund, bliver disciplineringen hos Foucault et lukket fængselsamfund, som det ikke er muligt at spørge bag om, således som det for eksempel fremgår af hans afhandling *Overvågning og straf* ... Rationaliteten går til grunde i Foucaults analyse på den måde, at selve rationaliseringen af institutionerne forstået som en disciplinering bliver det konstituerende for det moderne samfund.”

Med andre ord: Når disciplineringen bliver total, er det ikke muligt at komme uden for denne. Mennesket er udelukkende til på samfundets vilkår. Øjvind Larsen siger om Foucault: ”Det er muligt at opretholde et sådant perspektiv, men hvis man ønsker at diskutere de etiske udfordringer, bliver det temmelig umuligt, fordi det ifølge Foucault ikke er muligt at tænke hinsides den dominans, som sættes igennem disciplineringen i det moderne samfund” (*Den samfundsetiske udfordring*, 2005, s.107).

Man kan spørge, om Foucault ikke netop bliver stående ved at lade sig negativt bestemme af det moderne samfund?

XI. Foucault's Grænse-erfaringer

Under arbejdet med *'Seksualitetens historie'* retter Foucault i tredje bog på ny opmærksomheden mod subjektet, selvet. Således er titlen på den sidste bog, han kom til at udgive *Omsorgen for sig selv* (1984).

Men det er ikke selvet eller subjektet i Kierkegaardsk forstand. Foucault lader sig i sine selv-teknikker inspirere af antikkens grækere i sin eksperimentering i livskunsten, i en 'eksistensens æstetik'.

I sine sidste år eksperimenterede Foucault med grænseerfaringer, ved blandt andet at bruge LSD. ”Under sine besøg i USA deltager Foucault også aktivt i det livlige natteliv – bl.a. bøsse- og S&M-miljøet i San Francisco. Foucault var erklæret bøsse, og døde i 1984 som én af de første af HIV/AIDS-relaterede komplikationer” (Inkl. til *Vidensarkæologien* s.9(Ejvind Hansen)).

Foucault oplevede - som på egen krop - den kierkegaardske problemstilling: fortvivlet ikke at ville være sig selv, fortvivlet at ville fri af sig selv, at ville være en anden. Dette er grundtemaet i Kierkegaards værk *Sygdommen til Døden* fra 1849. Kierkegaard har sagt: ”At

dræbe Gud er det rædsomste Selvmord” (*Christelige Taler*, SV 13, 68). Guds-forholdet og selvet er for Kierkegaard to sider af samme sag. Mennesket søger fortvivlet at rive sig løs fra, hvad det er bestemt til at være, det han kalder dets ’nødvendighed’.

Kierkegaard taler om mennesket som en syntese af frihed og nødvendighed, en syntese, som mennesket har til opgave at sætte sammen. Kierkegaard siger i *Sygdommen til Døden*: ”Løber nu Muligheden Nødvendigheden over Ende, saa Selvet i Muligheden løber fra sig selv, saa det intet Nødvendigt har, hvortil det skal tilbage: saa er dette Mulighedens Fortvivlelse”(SV 15,93). Den ’Mulighedens Fortvivlelse’, hvor individet frit eksperimenterer med sit liv for selv at ville bestemme, hvem det skal være. Eller med Kierkegaards formulering fra *Om Begrebet Ironi*: ”Eet er nemlig at digte sig selv, et Andet at lade sig digte” (SV 1,292).

Foucault har ladet sig inspirere af antikkens grækere i sine selv-teknikker - i sin eksperimentering i livskunsten. Men det er ikke selvet eller subjektet i Kierkegaardsk forstand. For Kierkegaard kan spørgsmålet om subjektet eller selvet ikke reduceres til at være af teknisk art. Det drejer sig heller ikke kun om omsorgen

for sig selv. Spørgsmålet om den enkelte, selvet, er af eksistentiel, etisk, af transcendent karakter.

Kierkegaard siger i *Indøvelse i Christendom* fra 1850, at det er den enkeltes Gudsforhold, den enkeltes samvittighed, der holder det bestående, holder samfundet, svævende. Så det bestående ikke gør sig til den øverste instans for et menneske.

Den enkeltes måde at forholde sig på, har ikke bare betydning for den enkelte selv, men holder samfundet på plads, det samfund vi som mennesker indgår i med hinanden.

Fra Michel Foucault’s forfatterskab:

1961: Galskabens historie (Histoire de la folie)

1963: Klinikens fødsel (Naissance de la clinique)

1966: Ordene og tingene (Les mots et les choses)

1969: Vidensarkæologien (L’archéologie du savoir)

--

1975: Overvågning og straf (Surveiller et punir)

1976: Viljen til viden. Seksualitetens historie 1 (Histoire de la sexualité I: La volonté de savoir)

1984: Brugen af nydelserne. Seksualitetens historie 2 (Histoire de la sexualité II: L'usage des plaisirs.)

1984: Omsorgen for sig selv. Seksualitetens historie 3 (Histoire de la sexualité III: Le souci de soi)

Lyngby Sognegård

2800 Kongens Lyngby.

Torsdag den 25. januar 2007

Leif Bork Hansen